

चांगले वागणे म्हणजे नैतिक वागणे, असे आपण समजतो. या नैतिकतेचा किंवा नीतिचा अभ्यास करणारे एक शास्त्र असून त्याचे नाव नीतिशास्त्र ! चांगले म्हणजे नैतिक, हे अतिशय साधे सरळ व भाबडे गणित आहे. नैतिक वर्तन ही केवळ माणसांपुरती मर्यादित गोष्ट आहे, असाही एक समज आहे. त्यामुळे नीति केवळ समाजिक ठरते. पण पर्यावरणाबरोबरचे संबंध सुध्दा माणसाला नैतिक स्वरूपाचे ठेवावे लागतात ; ती माणसांसाठीच अत्यावश्यक बाब आहे, ही जाणीव गेल्या शतकात विकसित झाली.

आपल्या नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरणात मानव आणि मानवेतर पशुपक्षी यांचा समावेश होतो. पण जिथे माणूस माणसाशीच नीट, चांगला वागत नाही तिथे हवा, पाणी, आकाश इत्यादींनी बनलेल्या पर्यावरणाशी आणि निर्जीव जमिनीशी कसा काय चांगला वागेल, असा विचार तरी कसा करणार ? कोणी करावयाचा ? मुळात पर्यावरणाशी आणि जमिनीशी चांगले - वाईट वागण्याचा संबंध येतोच कुठे ? शिवाय माणसाने माणसाशी चांगले कसे वागावे, हे सांगता येते. पण पर्यावरणाशी व जमिनीशी चांगले वागावयाचे म्हणजे नेमके कसे वागावयाचे ?

येथे दोन बाबी लक्षात घेणे योग्य ठरेल. पहिली बाब अशी की जमिन, शेतजमिन आणि पर्यावरण हे निसर्गाचे वेगळे घटक नाहीत. ते सगळे एकाच व्यापक जैविक रचनेचे घटक आहेत. आणि दुसरी बाब अशी की जमिन व पर्यावरण या दोन घटकांचे स्वरूप परस्परावलंबी आहे. त्या वेगळ्या आहेत, असे वरकरणी वाटते. पण तसे नाही. जमिन व पर्यावरण या गोष्टी वेगळ्या दाखविता; पण वेगळ्या करता येत नाहीत. त्या वेगळ्या करण्याचा प्रयत्न केलाच तर दोन्हीना धोका पोहोचतो, इतके जमिन व पर्यावरण एकरूप आहेत.

पर्यावरणात शेतजमिनीसह इतर बिनशेती जमिन, जंगले, वने, नाले, नद्या, समुद्र, महासागरे, हिमशिखरे, दऱ्या - खोरी, डोंगर - पर्वतराजी आणि आकाश यांचा मुख्यतः समावेश होतो. त्याचप्रमाणे मच्छरापासून महाकाय देवमाशापर्यंत सर्व तऱ्हेचे भूचर, जलचर, उभयचर, जंगलवासी तसेच माणसाळलेले पशुपक्षी अशा दृश्य - अदृश्य सर्व प्रकारच्या सजीवांचा समावेश होतो. अर्थात माणसाचाही त्यातच समावेश होतो.

थोडक्यात पर्यावरणात कच्चा, भरड निसर्ग तर आहेच पण कृत्रिमरित्या विकसित झालेली मानवी संस्कृति सुध्दा आहे. याच संस्कृतिचा हिस्सा म्हणून शेतीसंस्कृती विकसित झाली असल्याने ती देखील पर्यावरणात समाविष्ट होते. शेती पर्यावरणाचाच हिस्सा असल्याने शेतीचे प्रश्न हे सुध्दा पर्यावरणाचे प्रश्न होतात. आणि उलट अर्थाने पर्यावरणाचे प्रश्न हे शेतीचेही प्रश्न होतात.

आता, या दोन्हीशी माणसाचे वर्तन चांगले असले पाहिजे, ही साधी अपेक्षा आहे. संत शिरोमणी तुकोबारायांच्या "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे । पक्षीही सुस्वरे आळविती " किंवा संत सावता माळ्याच्या " कांदा मुळा भाजी अवघी विठाई माझी । लसूण मिरची कोथिंबीरी अवघा झाला माझा हरि " अथवा " जनाबाईच्या "दळिता कांडिता तुज गाईन अनंता " अशी चांगल्या वर्तनाची अपेक्षा व्यक्त करता येते. एका अर्थाने संतांनी शेती व पर्यावरणाशी चांगले कसे वागावे, हेच स्पष्ट केले आहे.

तेंव्हा शेतीविषयक आणि पर्यावरणविषयक चांगले धोरण आखणे म्हणजे म्हणजे शेतीचे आणि पर्यावरणाचे नीतिशास्त्र रचणे होय. पुढील लेखांकात आपण आधी नीतिशास्त्राची ओळख करून घेवू आणि मग शेतीच्या आणि पर्यावरणाच्या नीतिशास्त्राचा परिचय करून घेवू.